АКТУАЛНИ ЕЗИКОВИ ПРОБЛЕМИ НА ПРЕСЛАВСКАТА КНИЖНИНА

Ангелина Минчева (София)

Отдавна са известни белите петна в Кирило-Методиевата проблематика и не по-малко на брой, и не по-малко важни са спорните или още незададени въпроси около ролята на Златния век за развитието на старобългарския книжовен език. Изследвачите на Симеоновата епоха обаче разполагат с едно изключително благоприятно преимущество по отношение на Кирило-Методиевия период на славянската писменост - в сравнение с него до нас са достигнали много повече писмени паметници (преводи, компилации, оригинални съчинения) и уникален епиграфски материал, най-ранен в славянския свят. Това културно наследство в голямата си част все още чака да бъде издадено и проучено. Тук е залогът за големи и съвсем не безпочвени надежди да възстановим повече парчета от великолепната мозайка на събраните от Симеон (според Похвалата) „всички онези многочестни божествени книги, с които е изпълнил своите палати и така си е създал вечна памет“.

Историята на проучването на езика на книжнината, създавана, преписвана и разпространявана след идването на Кирило-Методиевите ученици в България, върви едновременно с налагането, а после - с преодоляването на няколко твърдения:

1. Застъпва се мнение, че преславските книжовници се отказват от Кирило-Методиевите традиции в преводаческия подход към гръцките оригинали и книжовната норма на първите текстове образци и развиват буквализъм, прекалено гърцизиране и подражателност в езика на преславските преводи.

2. Противопоставят се книжовните норми в Преслав и Охрид, като причините за това се търсят освен в различните преводачески подходи, използвани в новосъздаваните текстове, така и в различната диалектна основа - източни и североизточни старобългарски говори срещу южни и югозападни в Кирило-Методиевите текстове и ръкописите от Охридската школа. Несъмнено, много подмамващо за такива изводи се оказва обстоятелството, че Преславският събор явно е въвел устроената кирилска азбука за официално писмо, възприето и в църковно обръщение, така както глаголическата азбука е била литургичното писмо на ръкописите от Кирило-Методиевата епоха.

3. Създаването за много кратко време на значителен корпус от текстове с широк жанров и тематичен диапазон, непознат - и в известен смисъл още невъзможен - в рамките на Кирило-Методи-

евия период, разкрива пред изследвачите нова лексика (книжовна и народна), нови синтактични конфигурации и синтактични типове. Създаден е цял един нов свят с езиково въплътена понятийна, поетична и естетическа структура, който за пръв път получава изказ в славянската реч. Не е чудно, че новото почва да се схваща и тълкува като противопоставяне, изменяне, „редактиране“ и даже заменяне на Кирило-Методиевото наследство в азбука, правопис, речник.

4. Един филологически факт подпомага изследвачите за подобни изводи. Това е т. нар. преславска (някои я наричат дори цар-Симеонова) редакция на богослужебните книги, която се изразява в две различни по тип книжовни дейности:

а/ нови преводи на книгите на Стария завет с коментари, в които се използва определен кръг нови, непознати на Кирило-Методиевите текстове думи или такива, които се явяват дублети към част от Кирило-Методиевата лексика на евангелския превод;

б/ замяна на определени думи от евангелския и апостолския текст, определян като Кирило-Методиев, с други, при които най-последователно се провежда замяната на гръцките заемки и други чужди думи от Кирило-Методиевия превод със славянски съответствия. Според последното изчерпателно изследване на Т. Славова броят на тези замени - дублетни двойки срещу една и съща гръцка дума в езика на евангелието е 125, 30 от тях представят замяна на чужди думи. Дублетите се появяват на различни места, в различни евангелски стихове и евангелисти, като нито в един евангелски препис редактирането не е проведено цялостно и последователно по отношение на всички случаи на превод на съответната гръцка лексема. По-точните изследвания от последно време на други, свързани с дейността на преславските книжовници текстове от състава на Супрасълския сборник и други по-големи съчинения като Паренесиса на Ефрем Сирин, Шестоднева и Богословието в превода на Йоан Екзарх, Изборника от 1073 г. и др. недвусмислено показват, че преславските дублети нямат повсеместна употреба и не отговарят на строго прокарана лексикална норма.

5. Дълго време езикът на преславските текстове се схващаше само като език на конкретни ръкописи, а се знае, че почти всички, достигнали до нас преписи на тази книжнина, не са старобългарски. Те попадат в по-късно време, а най-важните датирани паметници, чиито прототипи имат началото си в книжовната дейност в Плиска-Преслав като Остромировото евангелие от 1057 г. и Светославовия Изборник от 1073 г., представят руски преписи. Руски са и най-ранните преписи на краткия Златоструй, на цялостния текст на Поученията на Кирил Иерусалимски и на други преславски преводи.

Най-ранният датиран препис на Шестоднева на Йоан Екзарх от 1263 г. е сръбски, а нито един от ръкописите с триодни песнопения на Константин Преславски не е старобългарски. По тези причини се допущаше едно методологическо недомислие по отношение на лексиката, морфологията и синтаксиса на тези преписи. На тях се гледаше като на руски не само по фонетика, графика и правопис, а и при оценката на цялостната им граматична структура. А това значи, че се забравяше, че те не са били преведени от гръцки не в Русия, а в България и следователно представят старобългарската езикова норма на граматично и лексикално равнище, възприета в момента на тяхното превеждане.

Сега вече никой не се съмнява, че преславските текстове - независимо от времето, мястото и правописната редакция на преписа - трябва да бъдат изследвани и като старобългарски паметници, показателни за нормативната система на старобългарския книжовен език. Най-последователно тази концепция беше развита и приложена в изследванията на покойния Иван Гълъбов, който направи изключително много за осветляването на такива важни страни от развитието на старобългарския книжовен език като единството на „охридската“ и „преславската“ лексика, връзката на езика на преславските книжовници с диалектите от старобългарския северо-източен регион, старобългарските правописни школи, старобългарската епиграфика и т. н. Трябва да се спомене още едно име на учен с особени заслуги към изследването на преславската писмена традиция. Това е Вера Иванова-Мавродинова, която постави изключително важния въпрос за съотнасянето на буквените начертания в старобългарските ръкописи с данните на преславската епиграфика и оттук - за необходимостта от по-ранно датиране на кирилските старобългарски ръкописи.

Целта на моето изложение в случая не е да се прави библиографски обзор, който трябва да покаже колко много е извършено от българските палеослависти, за да имаме днес недвусмислени становища, почиващи върху нов фактологически материал и нови концепции по споменатите по-горе проблеми. Публикациите в нашата и чуждата палеославистика са вече толкова много, че в никакъв случай не могат да бъдат обхванати и посочени тук, но те биха могли да станат предмет на специална библиография (най-добре анотирана), какъвто пример вече имаме при изследванията за делото на Кирил и Методий. Ще резюмирам само, че със всеки новопубликуван преславски текст, надпис и проучване става абсолютно ясно, че Кирило-Методиевите книжовни традиции, разбирани като Кирило-Методиев литературен корпус от текстове, преводачески подход и установените чрез преводаческите решения на евангелския текст книжовни норми, са били водещи в началните десетилетия на Преславската

школа. Те са се отразили в преводаческото дело и оригиналните триодни песнопения на Константин Преславски (свързаните с неговото име преводи на беседите на Учителното евангелие, Слова срещу арианите, евентуално - Поученията на Кирил Иерусалимски), в превода на словата от Златоструя, Симеоновия сборник, Паренесиса на Ефрем Сирин, житието на Йоан Златоуст, славянските версии на онези патерици, чието възникване се свързва с Преславската епоха на старобългарската книжнина. При това Кирило-Методиевото наследство непрекъснато се е обогатявало лексикално и синтактично, поддържайки връзка с говорния ареал на източните български земи. Това личи от съзнателната употреба на задпоставени показателни местоимения до степен почти на членни форми, творителен предикативен, перфект без спомагателен глагол в 3 л. и др.

Може да се смята за доказано, че редица произведения на преславските книжовници са били написани най-напред на глаголица (напр. Триодните песнопения на Константин Преславски, с голяма вероятност - Симеоновият сборник). Глаголическата азбука не е била отхвърлена заради кирилицата, а се е намирала в обръщение дълго време, като важна съставка на писмената култура в скрипториите около Плиска и Преслав, наред не само с кирилското, а и с гръцкото (с най-дълго приложение) и руническото писмо, дори и с латинското, както показват материалите от Равна.

Установени са също така параметрите на Охридския и Преславския книжовен център в развитието на старобългарския книжовен език и най-вече това, че не може и дума да става за два езика или за два различни (респ. силно различаващи се) варианта със съществени разлики в лексиката и в преводаческия подход, защото книжовният обмен и намиращите се в обръщение богослужебни и небогослужебни текстове, създавани преди всичко в манастирските скриптории, не е бил ограничаван в локални граници. Нещо повече, той е бил подпомаган от включването на тези средища в една обща държавна територия на Първото българско царство. Литературната дейност в тези центрове е създавала по-богат словен фонд, от който са черпили всички старобългарски книжовници в зависимост от тематиката и стилистиката на своите преводи, компилации и оригинални творби. Извършено е обогатяване на книжовния език на всички равнища чрез широко застъпена и съзнателно толерирана вариантност на книжовната норма - лексически дублети и синоними, синтактични конструкции, правописни варианти. Именно със заслугата на преславските книжовници е постигнато изключително важно условие за функционирането на старобългарския книжовен език като стандартен и културен език на славяновизантийския свят: това е откъсването на неговата нормативност от конкретните текстове, от опората на гръцките оригинали и жанрово-

стилистични клишета и превръщането ѝ в автономна нормативна система, комплекс от норми, който се използва за всякакъв вид книжовно творчество и чрез който съществува старобългарският литературен език. Особено добре това развитие се документира от езика на оригиналните съчинения на старобългарските писатели - както на известните и неизвестни по име книжовници от Преславския кръг, така и от създателя на Охридската школа - св. Климент Охридски. Те са очистени от излишни лексикални и синтактични гърцизми, показват собствена стилистика, използване на думите и словотворчество. Те влизат, както е известно, в задължителния книжен фонд на Slavia orthodoxa (като се почне от Константин Преславски, Йоан Екзарх, Климент Охридски, чак до презвитер Козма и Петър Черноризец и още неидентифицирания принос на Петровото време). Ще напомня справедливите обобщаващи постановки на Иван Гълъбов и Рикардо Пикио за това, че старобългарският книжовен език се издига до трети културен език в средновековна Европа след гръцки и латински и именно в Симеонова България придобива всички достойнства на литургичен, литературен и официален, държавен език. Много неправилно би било обаче да се заключи, че езиковите проблеми на феномена „Златен век“ са вече решени и изчерпани. Вярно е точно обратното. Един такъв въпрос от по-общ характер е стилистичната диференциация на старобългарския книжовен език. Нейните основи и езикови модели се полагат в книжнината от Плиска и Преслав чрез тематичното и жанрово разнообразие на преводната литература. Тя е не само богослужебна - пълен корпус на богослужебните книги в рамките на канона - но и учителна, философска, юридическа, историографска, природоестествена и даже „белетристична“. По този път започва специализирането на лексика, синтактични конструкции и тропи, които се закрепват към определен тип текстове (напр. житието, проповедта, похвалното слово, химнографския жанр, хрониката и пр.). Инвентарът на тази „жанрова“ специализация в рамките на книжовната норма все още не е проучен и установен. Особено внимание заслужава изследването на стилистичните параметри на самата лексика.

В последните десетилетия бяха осъществени образцови издания на важни преславски текстове с помощта на чужди палеослависти: Шестоднев (Р. Айцетмюлер), Богословие (Л. Садник), Паренесис на Ефрем Сирин (Г. Бойковски - Р. Айцетмюлер), Пандекти на Антиох (Й. Поповски), част от житието на Йоан Златоуст (Е. Ханзак). На усилията на руските палеослависти дължим наборното издаване на Изборника от 1076 г., Синайския патерик, житията на Теодор Студит и Нифонт, както и фототипните издания на Остромировото евангелие и на Изборника от 1073 г. Така стана възможно да бъде осъществено българско наборно издание на Изборника от 1073 г. като най-

ранен запазен препис на Симеоновия сборник с проучвания, речник-индекс и гръцките извори на този превод (последните все още не са издадени). Бяха открити, проучени и издадени от Г. Попов Триодните песнопения на Константин Преславски, идентифицирани и издадени съчиненията на Петър Черноризец (Р. Павлова, П. Димитров), както и някои други по-малки по обем текстове, чието възникване се свързва с Преславската книжовна школа, като две слова на Йоан Екзарх (Д. Иванова-Мирчева), пълния текст на словото от Златоструя, запазено фрагментарно в ръкопис от XI в. - т. нар. Златоструй на Бичков (А. Минчева) и др. С това базата за проучването на езика на Преславската книжнина значително се разшири, но все още не са достъпни за изследване в издания такива важни преводни произведения като Учителното евангелие на Константин Преславски, Катехезите на Кирил Иерусалимски, Златоструя, а от друга страна - пълният епиграфски материал от Равна. От значение не само за установяването на обема на Преславския книжен фонд и неговите езикови характеристики, а и за цялостното проучване на най-ранния състав на старобългарския месецослов е събирането, издирването и издаването на онези жития (пространни, кратки и проложни) на светци, чиито текстове могат да се отнесат към дейността на преславските книжовници. Специално внимание предстои да се обърне на монашеската литература и на ролята на монашеството както за развитието на домашна манастирска култура след покръстването, така и за инспирирането на превеждането на определен кръг от византийски текстове, включително и за славянската словесна реализация на редица основни християнски понятия. Само на такава сравнителна основа, съпоставяне на колкото се може по-голям брой преславски текстове, можем да се доближим до решението на въпроса за мястото и времето на превода на Хрониката на Г. Аамартол, някои жития (напр. на Нифонт), богослужебните сборници от типа на Пролога и Минея с оглед на техния състав и на езиковите им характеристики. Отделни проблеми за езикови проучвания биха представяли коментираните старозаветни текстове, юридическата литература, литургичният старобългарски език, типологията на грешките в ранните преславски преводи. Споменах вече датирането на кирилските ръкописи в единство на палеографски и езикови черти и възможността за връзка на някои глаголически ръкописи с Преслав.

От допълнителни проучвания се нуждае съотношението на „кирило-методиеви“ и „преславски“ варианти във всеки отделен преславски текст, за да се установи тяхната йерархия и конфигурация (съчетанието от „преславски“ и „непреславски“ дублети). Изследването в последно време на разпределението на дублетните двойки в рамките на различни старобългарски преводи дава сери-

озни основания да се твърди, че отношението на книжовниците към тях не е било еднакво и това, по всяка вероятност, е зависело от индивидуалните предпочитания респ. стил на преводача, и не на последно място - от нормите на даден (манастирски) скрипторий.

Бих искала да набележа и някои социолингвистични проблеми, които обикновено се пренебрегват при изследването на старобългарския книжовен език. Ето някои от тях: образоваността на знатната прослойка и „масовата“ грамотност в славяно-българската държава на Борис I и Симеон (графитите от Равна и въобще надписите и графитите от Преславския регион; славяно-гръцкото двуезичие на книжовниците от Симеоновия кръг и ролята им за книжовния език с оглед на степента на владеене на гръцки). Не може да се подлага на съмнение след всичко, което ни е известно днес за преславската книжнина, високата образованост от византийски тип на нейните създатели, както и на нейните читатели и слушатели. Известно е, че Константин Преславски е и пряк ученик на Кирил и Методий, а грижите за разцвета на старобългарската литература се оказват най-доброто средство за защита на славянската писменост. Във всичко това не може да не се види паралел с Кирило-Методиевата школа. Знаем, че самият Симеон е наричан „полугрък“ по образованост и култура, но всички книжовни трудове, които са били създадени по негово настояване, с негова подкрепа, са славянски образци на словесните възможности на старобългарския език. В сравнение обаче с кръга на Кирил и Методий славяно-гръцкото двуезичие на първите техни съратници, закрепено и отразено в литературата от Кирило-Методиевата епоха, при преславските книжовници е обогатено и с първобългарския език. Логично е да се предположи, че не само Симеон, а и немалка част от грамотните и образовани хора при Преславския двор и в скрипториите и манастирите са били носители на езика на Аспаруховите българи. Напомням, че държавната традиция на първобългарските ханове показва използване на гръцкия език.

В цялостния контекст на Златния век се вписва съзнателният интерес към принципите на превода от гръцки. Независимо кой е авторът на текста на Македонския кирилски лист, засвидетелстван ни и в Пролога към Богословието на Йоан Екзарх, достигналият до нас фрагмент е писан в Преслав. В Симеоновата Похвала специално се подчертава, че променянето на езика (т. е. превеждането) трябва да запази „тъждеството на смисъла“. Това е преводачески принцип на Кирило-Методиевата школа, който е получил своеобразно развитие в преводаческия подход на Йоан Екзарх чрез използването на двоен превод, за да се изясни по-пълно значението на гръцката дума. В това отношение, както и с оглед на нормите на книжовния език, заслужава внимание „пуризмът“ на преславската редакция на

евангелския текст. Необходимо е пълно изследване на гръцките заемки (и въобще чуждите думи) в корпуса на преславската книжнина, където те съвсем не са малко, а не да се изхожда само от замяната им в евангелския текст.

В заключение бих искала да подчертая, че забележително постижение на Преславските книжовници е създаването на преводи и оригинални произведения на великолепен славянски - старобългарски - език, с осъразмерени и балансирани норми по отношение на гръцкото влияние, книжовния пласт и народните говори - може би именно поради това, че в Плиска и Преслав след покръстването и след пристигането на Кирило-Методиевите ученици са си дали среща три различни езикови, писмени и културни традиции, а техните носители в една значителна част са боравели свободно с езиковия израз на всяка една от тях.

На този фон не може да се отмине и по-конкретният въпрос за ролята на Симеон в езиковата политика и езиковото строителство с оглед на книжовния език. Имало ли е около Симеон група, която е определяла или е претендирала да установява правописни и граматични норми, задължителни и престижни за преславската книжнина? За преславската писмена кодификация на старобългарския книжовен език? Иван Гълъбов смята, че такава задача са имали образовани сътрудници на Симеон, свързани с Кръглата църква. Дали предположенията за нормираща и кодифицираща дейност на Симеон са оправдани и в какво точно се е изразявала неговата намеса?

База за напредък в изследването на всички тези въпроси несъмнено ще бъде издаването на свързаните с Преславската книжовна школа текстове. Доколкото тази задача е постоянна, и в известен смисъл - необозрима, бих искала да завърша с едно пожелание с по-конкретен характер. Осъществяването му би било възможно именно защото вече е натрупан не малко материал чрез индекси, речници и изследвания върху лексиката на старобългарската литература от края на IX-първата половина на X век, за да се пристъпи към съставяне на един обобщаващ речник на лексикалния фонд, представителен за преславските книжовници.